

Максѳм Нуреѳкѳѳ

Промисловіть України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 рр.)

Комунізм: system – ludzie – dokumentacja 2, 213-225

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maksym Hurećkuj (Максим Гурецький)

Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy we Lwowie

Промисловість України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 рр.)

На рубежі 20-х і 30-х років ХХ ст. радянське суспільство пройшло складний і суперечливий процес політичних, соціально-економічних і духовно-культурних перемін. У цей час в СРСР завершилось формування сталінської тоталітарної системи, сутність якої полягала в повному контролі держави за всіма сферами суспільного буття, в надзвичайно жорсткому і всеохоплюючому нагляді державних органів за всіма групами та верствами населення.

Припинення нової економічної політики, здійснення прискореної індустріалізації і колективізації сільського господарства означали остаточну відмову від багатуокладної економіки та завершення цілковитого одержавлення господарства країни. Рішучий наступ на рештки партійної опозиції, ліквідація навіть найменших проявів незгоди з “генеральною лінією” в середовищі ВКП(б), проведення масштабних репресивних акцій щодо “ворогів народу” призвели до встановлення режиму особистої влади Й. Сталіна та всеосяжного диктату партійно-радянського апарату над суспільством.

Разом з тим швидка індустріалізація країни, стрімкий розвиток промислового виробництва відчутно позначились на зміні соціальної структури суспільства, значному зростанні чисельності робітників і працівників сфери обслуговування, розгортанні урбанізаційних процесів та збільшенні кількості міського населення. Модернізація господарства СРСР потребувала подолання колишньої культурної відсталості країни, тож введення нової техніки і передових технологій, розширення механізації та автоматизації виробництва супроводжувались підвищенням освітнього рівня населення і завершенням так званої культурної революції.

Наприкінці 30-х років ХХ ст., підводячи підсумок перемін, радянське політичне керівництво проголосило: в СРСР

завершено побудову основ соціалізму. В тодішніх офіційних документах говорилося про ліквідацію в країні експлуататорських класів, усунення причин пригнічення людини людиною, про “безроздільне панування” соціалістичної власності і соціалістичної системи виробництва в народному господарстві, а також про “небачену раніше ніде” морально-політичну єдність трудящих під керівництвом комуністичної партії і радянського уряду як “гарантію перемоги комунізму...”¹

Навесні 1939 року в Москві пройшов XVIII з'їзд ВКП(б), який затвердив план третьої п'ятирічки (1938–1942 рр.). Основне економічне завдання СРСР, поставлене більшовицькою партією на найближчу перспективу, полягало в наступному: наздогнати і перегнати передові західні країни за виробництвом промислової продукції на душу населення. Це завдання передбачалося розв'язати протягом двох–трьох п'ятирічок, що мало “забезпечити остаточний успіх комунізму в його історичному змаганні з капіталізмом”². На практиці третя п'ятирічка була зорієнтована на прискорену підготовку економіки країни до майбутньої війни.

Як відомо, Україна завжди займала вагоме місце в господарському житті союзної держави. На початку третьої п'ятирічки в УРСР вироблялася значна частина промислової продукції Радянського Союзу. На той час республіка давала 60,7 % випуску чавуну, 46,9 % сталі, 46,8 % прокату, 32,4 % товарних вагонів, 20,8 % тракторів, а також 72,8 % коксу, 59,1 % залізної руди, 54,1 % вугілля, 34,8 % марганцевої руди, 24,4 % електроенергії, 22,3 % цементу тощо³. Цей потужний економічний потенціал працював насамперед на потреби військового комплексу.

У 30-х роках ХХ ст. в країні остаточно сформувалася жорстко централізована модель управління економікою, що цілком відповідала засадам і принципам тоталітарної системи. Усі головні ланки господарства підпорядковувались виключно союзним галузевим наркоматам, а другорядні, непринципові сфери соціально-економічного життя знаходились у віданні республіканських органів. Така модель управління дозволяла союзному центрові тримати під цілковитим і неослабним

¹ Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – М., 1939. – С. 3–5.

² Там само. – С. 8

³ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ), ф. 1562, оп. 329, д. 562, л. 8; д. 813, л. 6, 139; Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – С. 260, 261.

контролем національні республіки з усім їхнім колосальним природним, людським і господарським потенціалом.

Крім союзної і республіканської, існували ще дві форми державної промисловості: місцева, тобто крайового, обласного, міського, районного і навіть сілградівського підпорядкування, та промисловість непромислових наркоматів – різних ступенів підпорядкування. Місцева промисловість включала в себе переважно підприємства, які працювали на ресурсах того ж краю і задовольняли потреби населення краю. До останньої групи відносилися галузі допоміжного призначення, які обслуговували непромислові відомства. Як приклад, можна вказати на транспортне машинобудування в структурі Наркомату шляхів сполучення або на хіміко-фармацевтичну промисловість у складі Наркомату охорони здоров'я.

У зв'язку з дальшим зростанням економіки і поглибленням виробничої спеціалізації чисельність промислових наркоматів протягом третьої п'ятирічки помітно збільшилась. У 1939 році Наркомат легкої промисловості було поділено на два наркомати – легкої і текстильної промисловості, Наркомат оборонної промисловості – на чотири (озброєння, боєприпасів, авіаційної і суднобудівної промисловості), Наркомат харчової промисловості – на три (рибної, харчової, м'ясної і молочної промисловості), Наркомат важкої промисловості – на шість (паливної промисловості, електростанцій та електропромисловості, чорної металургії, кольорової металургії, хімічної промисловості і промисловості будівельних матеріалів), Наркомат машинобудування – на три (важкого, середнього і загального машинобудування).

Того ж 1939 року відбулися чергові реорганізації: створено Наркомат будівельних матеріалів, розділено Наркомат водного транспорту на два відомства – наркомати морського і річкового флоту, а Народний комісаріат паливної промисловості – на наркомати вугільної і нафтової промисловості. Тоді ж з'явився окремий наркомат з будівництва, а згодом сформовано наркомати целюлозної і паперової промисловості (1940 рік), гумової промисловості та верстатобудування (1941 рік)⁴. Усі ці перебудови відображали як стратегічні, так і оперативні потреби розвитку радянського господарства, зумовлені перш за все загостренням міжнародного становища і необхідністю підготовки всієї країни та окремих союзних республік до майбутньої війни.

⁴ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. – М., 1945. – С. 45–56.

Центральний апарат наркоматів промисловості включав у себе виробничо-галузеві чи виробничо-територіальні головні управління, так звані главки. Вони здійснювали керівництво вузькими галузями в межах відповідної виробничої спеціалізації наркомату, підпорядковуючи собі низові господарські ланки – трести і підприємства або відразу підприємства. Трести діяли в тих випадках, коли через значну кількість дрібних і розпорошених підприємств главк не міг забезпечити безпосереднє управління ними. Зрозуміло, що при наявності великих і компактно розташованих промислових об'єктів відчутної потреби у трестах не було. В центральний апарат наркоматів входили також різні функціональні управління і відділи, зокрема планові, фінансові, торговельні, постачальні та збутові тощо⁵.

У 1938 році валова продукція промисловості Української РСР становила 19,4 млрд крб (в цінах 1926/27 господарського року). Основну частину цієї продукції давали сім з 11 областей республіки: Сталінська – 3,4 млрд крб (17,4 %), Харківська – 2,9 млрд крб (15,1 %), Київська – 2,3 млрд крб (11,6 %), Дніпропетровська – 2,1 млрд крб (10,7 %), Одеська – 1,6 млрд крб (8,1 %), Ворошиловградська – 1,5 млрд крб (7,7 %) і Запорізька – майже 1,5 млрд крб (7,5 %). Разом валова продукція промисловості названих областей становила 15,2 млрд крб, або 78,4 % від загального республіканського рівня. Найменший обсяг валової продукції був у Молдавській АРСР – 142,2 млн крб, або 0,7 %, Кам'янець-Подільській області – 285,6 млн крб, або 1,4 %, та Миколаївській області – близько 297 млн крб, або 1,5 %⁶.

За офіційною статистикою, у 1937–1940 рр. валова продукція промисловості УРСР зросла з 17,3 млрд до 24,9 млрд крб, тобто становила відповідно 18,1 та 18 % від загального союзного рівня. Особливо швидкими темпами в період третьої п'ятирічки розвивалися верстатобудування та інструментальна промисловість, які дещо поліпшили якість і розширили асортимент своєї продукції. Так, за 1937–1940 рр. число металообробних верстатів, так званих типо-розмірів, які випускалися на підприємствах України та інших союзних республік, збільшилося з 272 до 600. При цьому найбільші зусилля влади були спрямовані на зміцнення військового

⁵ Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг. – М., 1963. – С. 46; Экономика социалистической промышленности. Под ред. Е. А. Грановского и Б. А. Маркуса. – М., 1940. – С. 572–574.

⁶ РГАЭ, ф. 1562, оп. 4, д. 9, т. II, л. 8, 17, 25, 34, 43, 51, 58, 67, 76, 85, 93, 102, 111, 119, 126, 134, 141.

машинобудування, що обумовлювалось наростанням зовнішньої загрози і необхідністю вирішення нових стратегічних завдань. За мирний період третьої п'ятирічки військове машинобудування зросло в чотири рази і напередодні німецько-радянської війни давало 22,4 % всієї промислової продукції країни⁷.

Значну увагу політичне керівництво СРСР приділяло розвиткові металургійної промисловості. У 1937–1940 рр. виробництво чавуну в Україні зросло з 8,8 млн до 9,2 млн т, або на 4,5 %, сталі – з 8,5 млн до 8,6 млн т, або на 1,2 %, а прокату чорних металів – з 6,2 млн до 6,3 млн т, або на 1,6 %. Вказані показники за 1937 рік наводяться в збірнику “Третій п'ятирічний план розвитку народного господарства Союзу РСР (1938–1942 рр.)”, а за 1940 рік – у “Звіті про перебудову і розвиток народного господарства СРСР за два з половиною роки Вітчизняної війни”. Звіт був підготовлений в 1944 році Центральним управлінням народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР і зберігається у фондах Російського державного архіву економіки. Однак вказані дані розходяться з тими, що містяться в радянських повоєнних статистичних виданнях, зокрема в збірниках “Народне господарство Української РСР”. У них показники промислового виробництва в УРСР за 1937 і 1940 роки помітно вищі, ніж у п'ятирічному плані та звіті ЦУНГО, а саме: чавуну – 9,2 млн і 9,6 млн т, сталі – 8,7 млн і 8,9 млн т, прокату – 6,4 млн і 6,5 млн т.

Однак зрозуміло, що в усіх випадках такі показники не могли задовольнити партійне і державне керівництво республіки та всього Радянського Союзу. Згідно з планом третьої п'ятирічки, у 1942 році виробництво чавуну в Україні повинно було досягнути 12,5 млн т (зростання порівняно з 1937 роком на 42 %), сталі – 12,9 млн т (на 56 %), а прокату – 9,8 млн т (на 61 %). Наведена статистика свідчить, що в 1937–1940 рр. чорна металургія значно сповільнила темпи свого розвитку і стала відчутно відставати від намічених завдань. Причини такого відставання, на думку спеціалістів та управлінців, полягали насамперед у незадовільному постачанні галузі електроенергією, а також поганому забезпеченні сировиною та матеріалами підприємствами залізородної, коксохімічної, марганцевої, вогнетривкої промисловості, промисловості нерудних матеріалів⁸.

⁷ РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 562, л. 8; д. 813, л. 158.

⁸ Третий пятилетний план развития народного хозяйства Союза ССР (1938–1942 гг.). – С. 260; РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 813, л. 139; Народне господарство

На засіданнях вищих партійних органів неодноразово ставилося питання про розвиток чорної металургії в Україні. Восени 1939 року Оргбюро ЦК ВКП(б) заслуховувало звіти Дніпропетровського, Сталінського і Запорізького обкомів партії про керівництво підприємствами цієї галузі. Оргбюро ЦК ВКП(б) констатувало “вкрай поганий стан справ... на більшості підприємств чорної металургії”. На засіданнях говорилося про великі перебої із постачанням заводів електроенергією, що пояснювалось нестачею палива на електростанціях, та про численні простої великих металургійних підприємств УРСР, викликані катастрофічною нестачею сировини та матеріалів. “Більшість доменних печей Півдня через перебої в доставці коксу та вапняку систематично працюють на зниженій потужності (тихий хід), що, крім втрат чавуну і руйнівної дії на печі, зриває роботу мартенівських і прокатних цехів через нестачу газу”⁹.

У доповідній записці Й. Сталіну, написаній 29 серпня 1939 року наркомом чорної металургії СРСР Ф. Меркуловим, вказувалось також на інші причини відставання. За словами наркома, з 1936 року відбувалось постійне скорочення капітальних вкладень у галузь, що негативно позначилось на розвитку виробництва. Тривалий час не виконувались плани введення в експлуатацію основних агрегатів, зокрема в 1937 році введено в дію лише одну доменну піч (замість п'яти за планом), у 1938 році – дві печі (замість шести), в 1939 році – одну піч (замість трьох). Ще більшим було відставання з мартенівськими печами, адже за 1937–1938 рр. і вісім місяців 1939 року було введено в експлуатацію тільки шість печей замість 28 за планом. Нарком вказував на нестачу технологічного обладнання, передусім котлів, трансформаторів, металорізальних верстатів, а також сировини та матеріалів, перш за все руди, вапняку, коксу та вугілля¹⁰.

У роки третьої п'ятирічки були введені в дію доменні печі на “Запоріжсталі”, “Азовсталі” і Криворізькому заводі, мартенівські печі на “Запоріжсталі”, “Азовсталі” та Сталінському заводі. За цей час відбулося помітне зростання виробітку електроенергії, але воно не повністю забезпечувало потреби промисловості і тим паче – намічене планом створення

Української РСР. Статист. зб. – К., 1957. – С. 34; Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статист. щорічник. – К., 1964. – С. 62.

⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 121, д. 17, л. 7, 11, 12.

¹⁰ Там само, л. 18–24.

резервів енергетичних потужностей. За 1937–1940 рр. виробництво електроенергії в республіці збільшилось з 9,3 млрд до 12,4 млрд квт годин, тобто на третину. Проте план передбачав зростання виробітку електроенергії в Україні на кінець п'ятирічки до 15,9 млрд квт годин, що свідчило про певне відставання від визначених завдань. Труднощі в цій галузі пояснювались багатьма причинами, в тому числі систематичним зниженням відпускнуї потужності Дніпрогесу (через скорочення притоку води Дніпра), недостатнім постачанням теплових станцій паливом, невідповідністю між турбінними і котельними потужностями в енергосистемах та ін.

Важливе місце в розвитку промисловості УРСР займали паливна і залізорудна галузі. За 1937–1941 рр. видобуток вугілля в республіці збільшився з 69,1 млн до 83,8 млн т, або на 21,3 %. За той же період, завдяки будівництву і введенню в експлуатацію нових рудників у Криворіжжі, вдалося підвищити видобуток залізної руди – з 17,2 млн до 20,2 млн т, тобто на 17,4 %. Саме в роки третьої п'ятирічки почала видобуток руди шахта “Нова”, що стала однією з найефективніших і найбільших в Радянському Союзі та в Європі. У цих галузях дещо підвищився рівень механізації виробничих процесів і продуктивності праці. Однак обсяг видобутку палива, особливо вугілля, не задовольняв зростаючі потреби промисловості та всієї економіки країни. На шахтах Донбасу постійно траплялися аварії з людськими жертвами, викликані порушенням правил техніки безпеки, неправильним веденням гірничих робіт, поганою експлуатацією механізмів. Лише за дев'ять місяців 1939 року кількість аварій на шахтах Донбасу досягла 18,7 тис.¹¹

У великій промисловості України беззастережно домінували металообробна (включно з машинобудівною) та металургійна галузі. В 1940 році їх частка в структурі великої промисловості республіки становила відповідно 36,4 і 10,3 %. Значно меншою була питома вага інших галузей, зокрема уже згаданих кам'яновугільної та електроенергетичної (відповідно 4,5 і 2,9 %). У розвитку економіки країни щораз помітніше зростало значення хімічної промисловості, тож Й. Сталін говорив про третю п'ятирічку як п'ятирічку хімії (її частка в промисловості УРСР становила 5,5 %). В умовах форсованої індустріалізації і нарощування військового потенціалу держави на другий план

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статист. щорічник. – С. 62, 65; РГАСПИ, ф. 17, оп. 121, д. 17, л. 10.

відсувалися гадузі групи “Б”, що виробляли предмети споживання. Та все ж у 1940 році частка харчової і легкої промисловості в загальній структурі великої промисловості республіки досягала відповідно 17,6 і 9,7 %¹².

За роки третьої п’ятирічки, в умовах масштабної підготовки Радянського Союзу до війни, різко збільшилися державні видатки на потреби оборони і військово-промислового комплексу країни. Лише за кошторисами Наркомату оборони СРСР і Наркомату Військово-морського флоту СРСР витрати зросли з 17,5 млрд крб у 1937 році до 56,7 млрд крб у 1940 році, тобто більш ніж утричі. За період з 1 січня 1938 року по 1 червня 1941 року валова продукція промисловості СРСР становила 446,5 млрд крб, у тому числі промисловості групи “А” (виробництво засобів виробництва) – 271,1 млрд крб, або 60,7 %, військова продукція – 67 млрд крб, або 15 %. Варто для порівняння зазначити, що в період першої п’ятирічки частка промисловості групи “А” досягала 49,5 %, а протягом другої п’ятирічки – 57,5 %¹³.

З розгортанням Другої світової війни значно прискорилося технічне переозброєння Червоної армії. Відбувся процес “моторизації” збройних сил країни і впровадження нових типів літаків, танків, артилерії тощо. Цими проблемами постійно займалися Комітет оборони та Економічна рада при РНК СРСР, створені ще в 1937 році, а також Військово-промислова комісія, сформована влітку 1938 року (згодом перейменована в Раду оборонної промисловості). Випуск військової продукції спочатку зосереджувався насамперед у Наркоматі оборонної промисловості СРСР. У 1939 році було організовано низку інших народних комісаріатів, які забезпечили розбудову військово-промислового комплексу країни – озброєнь (НКО), боєприпасів (НКБ), авіаційної промисловості (НКАП) та суднобудівельної промисловості (НКСП).

Названі наркомати об’єднували: НКО – 38 заводів і 8 науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро (223 тис. працівників); НКБ – 53 заводи і 12 НДІ та КБ (337 тис. осіб); НКАП – 86 заводів і 9 НДІ та КБ (273 тис. осіб); НКСП – 41 завод і 10 НДІ та КБ (173 тис. осіб)¹⁴. Значна частина підприємств військово-промислового комплексу працювала в Україні, проте узагальнююча статистика по республіці досі не

¹² Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949. – С. 439.

¹³ РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 562, л. 64; д. 4579, л. 2.

¹⁴ Соколов А. К. От военпрома к ВПК: советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. – М., 2012. – С. 391, 392.

встановлена. Питаннями військового виробництва займалися й інші наркомати, зокрема хімічної і суднобудівної промисловості, середнього та загального машинобудування тощо (у них в обов'язковому порядку працювали військові відділи). В цей же час на багатьох заводах України, що відносились до різних галузей господарства, почали розроблятися і втілюватися у виробничу практику мобілізаційні плани, а відповідно – формувалися спеціальні мобілізаційні відділи.

Одним із важливих господарських і військових завдань Й. Сталін вважав налагодження масового виробництва мотоциклів. Це питання постало у зв'язку з листом, надісланим секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову молодим інженером з Бессарабії М. Дресслером. У ньому було докладно обгрунтовано важливість значного збільшення виробництва мотоциклів і створення товариства “Сталінських мотоциклістів”. У записці від 24 січня 1941 року “вождь народів” зазначив, що лист М. Дресслера “становить величезний інтерес”. На думку Й. Сталіна, слід було налагодити щорічний випуск в СРСР 150–200 тис. мотоциклів, щоб належним чином задовольнити потреби промисловості, сільського господарства та армії.

Уже в березні 1941 року була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), яка стосувалася цього питання. Вона передбачала випуск мотоциклів двох типів: “М-72” з коляскою і максимальною потужністю двигуна 22 кінські сили (на зразок БМВ-750) та “ИЖ-12” без коляски з максимальною потужністю двигуна 13,5 кінських сил. У 1941 році планувалося випустити 50 тис. мотоциклів, наступного року – 100 тис. одиниць. В постанові наводився перелік заводів, яким доручалося організувати виробництво мотоциклів, серед них називався Харківський завод “Серп і молот”. З квітня того ж року завод мав припинити випуск сільськогосподарських машин і залізничних платформ, щоб перейти на виробництво мотоциклів “М-72”¹⁵.

Характерною рисою третьої п'ятирічки стало проведення більш жорсткої соціальної політики. З одного боку, влада прагнула створити моральні стимули для підвищення продуктивності праці, а з іншого – непомірно зловживала адміністративними важелями впливу на працівників, нехтуючи особистими інтересами та елементарними потребами громадян. В кінці 1938 року було встановлено звання Героя соціалістичної праці і запроваджено медалі “За трудову

¹⁵ РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 151, л. 23–39; ф. 17, оп. 166, д. 645, л. 79–97.

доблесть” й “За трудову відзнаку”, покликані заохочувати робітників та службовців до нових звитяг на користь держави. У той же час вийшла постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС про впорядкування трудової дисципліни і поліпшення практики державного соціального страхування, спрямована на рішучу боротьбу з прогульниками та “літунами” (тими, хто часто змінював місце роботи).

Постанова передбачала застосування до порушників дисципліни низки адміністративних заходів, у тому числі позбавлення премій, путівок на відпочинок, переведення на нижчі посади і звільнення з роботи, а в певних випадках – навіть виселення з квартир. Прокуратура СРСР погрожувала керівникам різних рівнів притягненням до судової відповідальності за приховування фактів порушення дисципліни і ліберальне ставлення до ледарів та прогульників. У бесіді з кореспондентом газети “Советская Украина” прокурор УРСР Л. Яченін заявив: “Ми запропонували обласним прокурорам слухати справи керівників підприємств та установ у показовому порядку на заводах, в установах, шахтах”¹⁶. Тоді ж почалося повсюдне введення трудових книжок і табелів присутності на роботі.

У 1939 році розгорнувся процес підвищення норм виробітку і зниження розцінок з оплати праці. Рішення з цих питань приймалися за участю профспілкових комітетів, що мало засвідчити начебто добровільну згоду трудящих на погіршення умов праці. Економічна рада при РНК СРСР регулярно розглядала питання про підвищення норм виробітку і зниження розцінок в різних галузях економіки. Зокрема, 25 січня 1940 року вона прийняла рішення “підвищити діючі у вугільній промисловості Донбасу норми виробітку в середньому на 30–35 % без підвищення фонду заробітної плати”. З метою інтенсифікації виробництва на підприємствах багатьох галузей промисловості вводилися треті зміни, а перша і друга зміни – відповідно “ущільнювалися”.

Задля економії державних коштів було знято доплати за проїзд до місця праці робітникам і службовцям, які мешкали в сільській місцевості. Такі доплати стали трактуватися як “прихована форма самовільного підвищення зарплати...” У 1940 році з’явився указ Президії Верховної Ради СРСР про перехід на восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень, який збільшував трудове навантаження, забороняв працівникам самовільно залишати підприємства та

¹⁶ Советская Украина. – 1939. – 11 января.

установи, встановлював кримінальну відповідальність за прогул без поважних причин. Того ж року вийшли укази про відповідальність за випуск недоброякісної і некомплектної продукції, про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві і за хуліганство, а також про посилення дисципліни в ремісничих, залізничних училищах та школах фабрично-заводського навчання¹⁷.

Для мобілізації щораз більших коштів на потреби армії влада почала підвищення цін на продовольчі і промислові товари. Так, у 1940 році зросли ціни на цукор, м'ясо, рибу, жири, сир, картоплю, овочі, молочні продукти, а також на сірники, будівельні матеріали, електричні лампи, господарське мило тощо¹⁸. Через гостру нестачу продуктів і предметів першої необхідності постало питання про введення карткової системи. У багатьох містах республіки чиновники негласно запроваджували нормоване постачання населення, причому найбільш напружене становище склалося в Харкові. У чергах до магазинів збиралися величезні натовпи людей, які прагнули придбати найнеобхідніше – хліб, одяг, взуття тощо. У новостворених західних областях України також виникла криза постачання, яка особливо загострилася взимку 1939–1940 рр. Навесні і влітку 1940 року забезпечення західного регіону УРСР стало поліпшуватись, проте цілком подолати черги і дефіцити не вдалося.

Як видно з документів НКВС УРСР, певна частина громадян доволі критично реагувала на політику радянської влади і згадані заходи партії та уряду. В спеціальних повідомленнях, складених працівниками органів державної безпеки, досить ретельно простежувалися настрої різних соціальних груп населення. У них наводилися висловлювання робітників, колгоспників, представників інтелігенції щодо ключових суспільних подій, при цьому основна увага зверталася на так звані негативні настрої, на прояви ворожості до влади. Чимало документів спецслужб стосуються становища в західних областях України і свідчать не тільки про пасивне неприйняття сталінського режиму частиною населення, але й про значний

¹⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6757, оп. 2, д. 26, л. 374; д. 58, л. 3, 39, 174; д. 25, л. 200; д. 27, л. 310; оп. 1, д. 13, л. 166.

¹⁸ ГА РФ, ф. 6757, оп. 2, д. 20, л. 299, 300; д. 21, л. 1–3; д. 26, л. 55–57, 68, 257, 303.

розмах організованого опору системі, про активну діяльність українського і польського підпілля¹⁹.

Отже, відмітними рисами досліджуваного періоду стали прискорена мілітаризація господарства і більш жорстка соціальна політика влади з метою максимальної мобілізації людських та матеріальних ресурсів на підготовку країни до війни. У 1938–1941 рр. промисловість України розвивалася доволі високими темпами, насамперед галузі групи “А”. В структурі цього першого підрозділу ключове місце займали металообробна (разом з машинобудівною) і металургійна промисловість, які все більше орієнтувалися на військові потреби. Разом з тим у період третьої п’ятирічки намітилось відставання чорної металургії, посилилась диспропорція між потужностями вугільної промисловості, електроенергетики і зростаючими потребами економіки в джерелах енергії. У цей час різко збільшилися державні видатки на потреби оборони і військово-промислового комплексу країни, що негативно позначилось на розвитку другого підрозділу промисловості: частка групи “Б” у валовому промисловому виробництві стала ще меншою.

---

¹⁹ Див.: Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С. 945–1213.

Summary

The industry of Soviet Ukraine: war preparation in 1938–1941

This article reveals industry development analysis in Ukraine during third year plan (1938–1941) in war preparation conditions. The article reveals common condition of the industry in the Republic, also industrial importance in the Soviet Union. Third five year plan targets comparison (1938–1942), surreal economic results achieved before the war in main branches of the industry.

The article stresses that accelerated process of militarization of the economics takes place during the research period, also military build-up, growing imbalance between the production of means of production (industry group 'A') and the production of consumer goods (industry group 'B'). Social aspects of such a policy have been specified, including the introduction of more stringent government conditions and punitive measures against violators of labor discipline.

Documents of central state archives of the Russian Federation have been used in this article, some of which have not previously been published.

*

Maksym Hurečkyj – doktorant w Instytucie Ukrainoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy we Lwowie. Zajmuje się historią gospodarczą sowieckiej Ukrainy.